

Comparative Study of Force Majeure Clause in Upstream Oil and Gas Contracts in Iran and Common Law Legal System

Hedayat Farkhani¹ , Seyed Nasrollah Ebrahimi² , Reza Tajarlou³

1. PhD in Department of Public Law, in Oil and Gas Law Faculty of Law and Political Sciences, University of Tehran, Tehran. Iran. Email: h.farkhani@ut.ac.ir

2. Corresponding author, Associate Professor, Department of Public Law, in Oil and Gas Law Faculty of Law and Political Sciences, University of Tehran, Tehran. Iran. Email: snebrahimi@ut.ac.ir

3. Assistant Professor, Department of Public Law, in Oil and Gas Law Faculty of Law and Political Sciences, University of Tehran, Tehran. Iran. Email: rtajarlou@yahoo.co.uk

Article Info

Article type:
Research Article

Manuscript received:
10 October 2020
final revision received:
20 November 2020
accepted:
17 February 2024
published online:
19 February 2024

Keywords:

Force Majeure, Upstream Contracts, Oil and Gas Industry, Suspension, Common Law System

Abstract

Oil contracts are among the most significant international trade agreements and are typically long-term, with inherent uncertainties. The continuous, complex, and multidimensional nature of these contracts—covering oil, gas, and related materials—exposes them to legal, economic, environmental, political, and financial risks. Establishing appropriate contractual terms is a legal approach to managing these risks. This study adopts an analytical and comparative approach, focusing on upstream oil contracts within the legal frameworks of Iran and common law systems, with an emphasis on the force majeure clause. The research examines the concept and nature of force majeure, its types and examples, conditions, effects, and methods of enforcement. The study's findings indicate that the force majeure clause operates as a *lex petrolea* principle in oil contracts across both legal systems. However, significant differences exist in the definition and conditions of force majeure, especially regarding the "predictability criterion," which appears less necessary in common law oil contracts. These differences, along with other conditions and consequences, are reflected in international oil contracts under both legal systems. The study provides detailed analysis, citing specific contractual examples to illustrate these distinctions.

Cite this article: Farkhani, Hedayat; Ebrahimi, Seyed Nasrollah; Tajarlou, Reza (2024, Autumn & Winter) "Comparative Study of Force Majeure Clause in Upstream Oil and Gas Contracts in Iran and Common Law Legal System" *Energy Law Studies*, 9 (2): 353-376.
DOI: <https://doi.com/10.22059/JRELS.2024.309405.389>

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

Introduction

The principle of the sanctity of contracts is a fundamental tenet respected by all legal systems worldwide. According to this principle, the agreement provisions are binding, and neither party can refuse to fulfill their contractual obligations. However, in certain contracts, particularly long-term or continuous ones, unforeseen circumstances may arise that make fulfilling these obligations difficult or costly, sometimes even rendering the contract's performance impossible. Between contract formation and execution, economic shifts or risks such as natural disasters, legal obstacles, political events, and economic disruptions may complicate or impede the obligor's ability to fulfill contractual duties, even making the contract unachievable or defeating its purpose.

In such contracts, the parties may foresee potential post-contract obstacles and include specific clauses, known as contractual excuses, which serve as exceptions to the general principle of contract necessity. This is particularly true in contracts within the oil and gas industry, especially in the upstream sector. The industry's unique characteristics—its complexity, uncertainties, high capital requirements, long-term nature, and strategic significance—distinguish it from other types of international commercial contracts. The stages of exploration, development, production, and marketing in this sector are marked by instability, high risk, and a need for significant capital investment. The economic, political, environmental, and technological importance of these contracts has made it crucial to manage various risks by incorporating contractual excuses. Among the most important of these is the force majeure clause, widely recognized across legal systems worldwide.

Methodology

This research focuses specifically on upstream oil contracts, excluding general public (non-oil) contracts. Employing a library-based approach, the author examines upstream contracts from two legal systems, using an analytical, descriptive, and comparative methodology to assess the role of force majeure in these agreements.

Sampling Procedures

In this research, the subject of the study was upstream oil contracts from the two legal systems of Iran and the common law. The purpose of choosing these examples was to broaden and strengthen the comparative and

comparative aspect of the subject. Since, the oil contracts have major differences from other contracts, on the one hand, and the common law legal system is based on judicial practice and the Iranian legal system is codified and written on the other hand, so the samples were chosen according to this actuality.

Sample Size, Power, and Precision

In both legal systems, only oil contracts and only the upstream sector have been examined, and in order to prevent the expansion of the research topic, other sectors and contracts have not been analysed.

Mixed methods research

This research is not a mixed methods research. In mixed methods articles, authors report research combining qualitative and quantitative empirical approaches.

Results

A legal review and analysis of numerous upstream oil and gas contracts in the Iranian and Common Law legal systems reveal differences due to the acceptance of private ownership of oil and gas resources in some Common Law jurisdictions. In Iran's legal system, oil contracts generally stipulate that if force majeure leads to contract termination, incurred costs are depreciated up to a specified amount after developing the oil or gas field in question. Internationally, in cases of force majeure, the contract may be suspended for the duration of the event or a specific period. If force majeure persists or becomes permanent, the affected party has the right to terminate the contract. If the force majeure ceases before the end of this period, the contract is reactivated. The effects of force majeure can, therefore, include contract suspension, extension, or even dissolution. Beyond these, renegotiation is often used as a risk management tool in upstream oil and gas contracts, ensuring the protection of both parties' interests.

Conclusions

The primary research question is: What are the similarities and differences in the contractual excuse of force majeure regarding its concept, types, conditions, effects, and enforceability in these two legal systems, especially within the upstream oil and gas industry? A comparative analysis of force

majeure in both legal systems reveals that, under English law, the doctrine encompasses not only the impossibility of performance but also other outcomes, such as preventing implementation or modifying obligations. Furthermore, in Common Law jurisdictions, unforeseeability is generally not required to invoke force majeure; it suffices for the claimant to demonstrate that the event was beyond their control and that they could not reasonably prevent or mitigate its effects. Additionally, the requirement for the obligor to notify the other party in writing of a force majeure event is contractual and may be necessary for exemption from liability or simply a procedural condition.

In contrast to many domestic legal systems, which primarily view force majeure as grounds for contract dissolution, international oil and gas contracts assign force majeure broader implications, particularly concerning incurred costs. In sum, while the unpredictability criterion is emphasized in most countries, Common Law systems, such as English law, do not mandate it, reflecting a more flexible approach toward force majeure in international oil and gas contracts.

Author Contributions

All sections of the article have been compiled, analyzed, and reviewed by all three authors. All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

The sources of this research are mentioned in the book, article, and other sources sections in the text and in the references section and their text can be easily accessed electronically.

Acknowledgements

We would like to express our gratitude to the Journal of Energy Law Studies, especially referees who read the text of this article and provided valuable comments to further enrich it.

Ethical considerations

The authors avoided from data fabrication and falsification and all law and regulations are considered.

Funding

The authors received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Declaration of conflicting interests

The author declares no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC-BY) license.

مطالعه تطبیقی فورس ماژور در قراردادهای بالادستی صنعت نفت و گاز در نظام حقوقی ایران و کامن لا

هدایت فرخانی^۱، سید نصرالله ابراهیمی^۲ ✉، رضا طجرلو^۳

۱. دکتری گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
رایانامه: h.farkhani@ut.ac.ir

۲. نویسنده مسئول؛ دانشیار گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:
snebrahimi@ut.ac.ir

۳. استادیار گروه حقوق عمومی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
رایانامه: rtajarlou@ut.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

قراردادهای نفتی از مهم‌ترین قراردادهای تجاری بین‌المللی است که ویژگی‌هایی مانند استمرار و طولانی‌مدت بودن، بهره‌مندی از عدم قطعیت و پیچیدگی‌های زیاد، چندبعدی بودن مورد قرارداد (نفت، گاز و مواد مربوطه) و لزوم صرف سرمایه فراوان آن‌ها را در معرض ریسک‌های مختلف حقوقی، اقتصادی، زیست‌محیطی، سیاسی و مالی قرار می‌دهد. درج شروط قراردادی متناسب یکی از ابزارهای حقوقی مدیریت ریسک‌های مورد اشاره است. در این تحقیق با نگاهی تحلیلی و تطبیقی و با تکیه بر قراردادهای بالادستی نفتی دو نظام حقوقی ایران و کامن لا، شرط فورس ماژور را از لحاظ مفهوم و ماهیت، انواع و مصادیق، شرایط و آثار و ضمانت‌اجراها مورد بررسی قرار داده‌ایم. نتایج بررسی نشان می‌دهد درج شرط فورس ماژور در قراردادهای نفتی در هر دو نظام حقوقی به عرفی قراردادی تبدیل شده است ولی با توجه به تفاوت‌هایی که درباره شرایط تحقق فورس ماژور، از جمله شرط قابلیت پیش‌بینی بودن که به نظر می‌رسد در قراردادهای نفتی کامن لا ضروری نیست و سایر شرایط و آثار این شرط در دو نظام حقوقی وجود دارد، در قراردادهای بین‌المللی نفتی هر دو نظام این تفاوت‌ها متبلور شده که به صورت دقیق و با بیان مصادیق قراردادی در این تحقیق ذکر شده است.

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۹ مهر ۱۳۹۹

تاریخ بازنگری:

۳۰ آبان ۱۳۹۹

تاریخ پذیرش:

۲۸ بهمن ۱۴۰۲

تاریخ چاپ:

۳۰ بهمن ۱۴۰۲

واژگان کلیدی:

تعلیق، فورس ماژور،
قراردادهای بالادستی،
صنعت نفت و گاز،
نظام حقوق کامن لا.

استناد: فرخانی، هدایت؛ ابراهیمی، سید نصرالله ابراهیمی؛ طجرلو، رضا (پاییز و زمستان ۱۴۰۳). «مطالعه تطبیقی فورس ماژور در قراردادهای بالادستی صنعت نفت و گاز در نظام حقوقی ایران و کامن لا»، *مطالعات حقوق انرژی*، ۹ (۲)، ۳۷۶-۳۵۳.

<http://doi.org/10.22059/JRELS.2024.309405.389>

© نویسندگان.

ناشر: موسسه انتشارات دانشگاه تهران.

مقدمه

اصل لزوم قراردادهای یکی از اصول بنیادین و مهمی است که مورد قبول همه نظام‌های حقوقی دنیا قرار گرفته است. به موجب این اصل مفاد تراضی طرفین همواره محترم و لازم‌الوفاست و هیچ‌یک از طرفین نمی‌توانند از اجرای تعهد قراردادی خود سر باز زنند. گاه در برخی از قراردادها، به‌ویژه قراردادهای مستمر و طولانی‌مدت شرایطی پدیدار می‌شود که اجرای تعهدات قراردادی را دشوار، پرهزینه نموده و با ایجاد موانع در اجرای تعهدات قراردادی، حتی گاهی سبب ناممکن شدن اجرای قرارداد می‌گردد. در چنین قراردادهایی در فاصله زمانی بین انعقاد تا اجرای قرارداد، ممکن است به علت تحولات اقتصادی یا بروز خطرات از جمله حوادث طبیعی، موانع قانونی، حوادث سیاسی و اجتماعی و برهم خوردن تعادل اقتصادی، اجرای تعهدات قراردادی برای متعهد همراه با دشواری، هزینه و حتی ناممکن گردد یا این حوادث مانع انجام مقصود یا هدف قرارداد شود. بنابراین در این نوع قراردادهای طرفین به پیش‌بینی اوضاع و احوالی می‌پردازند که ممکن است پس از انعقاد قرارداد حادث و موجب ایجاد موانع موقت یا دائم در اجرای قرارداد شود. این پیش‌بینی‌ها در قالب شروطی است که با عنوان معاذیر قراردادی^۱ شناخته می‌شود و متضمن برقراری استثنائاتی بر قاعده اساسی حقوق قراردادهای، یعنی اصل لزوم قراردادهای، بوده است (Southering, 2001: 19). قراردادهای منعقد در صنعت نفت و گاز، به‌ویژه در بخش بالادستی^۲، به علت ماهیت و ویژگی‌های خاص این صنعت همواره از ویژگی‌های مخصوصی برخوردار بوده که این نوع قراردادهای را از سایر انواع قراردادهای تجاری بین‌المللی متمایز ساخته است. پیچیدگی و عدم قطعیت‌ها^۳ و بی‌ثباتی در مراحل اکتشاف، توسعه، تولید و بازاریابی همواره وجود داشته است. لزوم صرف هزینه‌های سنگین و سرمایه فراوان، ریسک زیاد و عدم اطمینان، بلندمدت بودن، ناشناخته بودن رفتار مخزن و بازار، راهبردی و چندبعدی بودن کالای مورد قرارداد (نفت و گاز) و اهمیت اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، مالی، تجاری، فنی، زیست‌محیطی، مالیاتی و حقوقی قراردادهای صنعت نفت و گاز، به‌ویژه صنعت بالادستی، سبب شده موضوع چگونگی مدیریت ریسک‌های مختلف از طریق درج معاذیر قراردادی در قراردادهای این صنعت و شرایط و مفاد این قراردادهای همواره از اهمیت فراوان برخوردار باشد. یکی از مهم‌ترین معاذیر قراردادی، فورس‌ماژور یا قوه قهریه است که در بیشتر نظام‌های حقوقی دنیا به رسمیت شناخته شده است. در این تحقیق برآنیم تا با بررسی عذر قراردادی فورس‌ماژور در دو نظام حقوقی ایران و کامن‌لا در قراردادهای بالادستی صنعت نفت و گاز این دو نظام حقوقی، به این پرسش پاسخ دهیم

-
1. Contractual excuses
 2. Upstream
 3. Uncertainty

که عذر قراردادی فورس ماژور از لحاظ مفهوم و ماهیت، انواع و ویژگی‌ها، شرایط و آثار و ضمانت اجرا در این دو نظام حقوقی با تأکید بر قراردادهای بالادستی صنعت نفت و گاز، چه شباهت و تفاوت‌هایی دارد؟

با توجه به اینکه نظام حقوقی کامن‌لا، مبتنی بر رویه، سابقه قضایی و پرونده‌محور است و در مقابل، نظام حقوقی ایران در شمار نظام‌های حقوقی نوشته قرار دارد و قوانین و مقررات و منابع مکتوب در آن نقش اصلی را ایفا می‌کنند، بررسی وضعیت شرط فورس ماژور در قراردادهای بالادستی صنعت نفت و گاز در دو نظام مذکور به صورت تطبیقی، مفید و ارزشمند خواهد بود. تکیه اصلی این تحقیق بر بررسی موضوع در قراردادهای بالادستی نفتی بوده و از ورود به قراردادهای غیرنفتی خودداری شده است. روش تحقیق، کتابخانه‌ای بوده و نویسنده با بررسی قراردادهای بالادستی این دو نظام، با دیدگاهی تحلیلی، توصیفی، تطبیقی، وضعیت شرط فورس ماژور در آن‌ها را مورد واکاوی قرار می‌دهد.

پژوهش پیش‌رو در چهار بخش تنظیم شده است. در بخش اول به بیان مفهوم فورس ماژور و بازشناسی آن در نظام‌های حقوقی مختلف پرداخته‌ایم. در بخش دوم به بررسی مصادیق و ویژگی‌های شرط فورس ماژور اشاره نموده و بخش سوم را به موضوع شرایط و آثار آن اختصاص داده‌ایم. در بخش پایانی نیز ضمانت‌اجراهای حالت فورس ماژور را بیان کرده‌ایم.

۱. مفهوم و ماهیت فورس ماژور در قراردادهای بالادستی صنعت نفت و گاز

واژه فورس ماژور، اصطلاحی فرانسوی است که ظاهراً نخستین بار در قانون مدنی فرانسه (کد ناپلئون) به کار رفته و پس از آن در کشورهای دیگر همین عبارت یا ترجمه‌های معادل آن مرسوم و متداول شده است (صفایی، ۱۳۶۴: ۱۱۲). این نظریه اجمالاً حاکی از آن است که یک قرارداد ممکن است به این علت که اجرای آن به دلیل حادثه‌ای چیره‌گر که به طور معمول برای طرفین قرارداد غیرقابل پیش‌بینی بوده است، ناممکن شده، به تشخیص دادگاه منحل یا معلق تلقی گردد (ابراهیمی و اویارحسین، ۱۳۹۱: ۲).

در برخی کشورها مانند انگلستان که اصولاً از نظام کامن‌لا^۱ و نه رومی-ژرمنی یا نوشته پیروی کرده و خود دارای نظریه‌های مشابهی همچون انتفای قرارداد است، در بیشتر قراردادهای به‌ویژه قراردادهای بین‌المللی مانند قراردادهای نفتی، از اصطلاح فورس ماژور استفاده می‌شود. فورس ماژور در کامن‌لا و به طور مشخص حقوق انگلیس به کار نمی‌رود ولی مسائل و موارد فورس ماژور با عنوان عقیم شدن یا انتفای قرارداد^۲ یا عدم امکان مطرح می‌گردد (Barry, 1992: ۲).

1. Common law
2. Frustration

67). این نهاد حقوقی از لحاظ نظری با فورس‌ماژور متفاوت بوده و نسبت به آن قلمروی وسیع‌تری دارند. باوجوداین، در کشورهای کامن‌لا با استفاده از این نظریه‌ها به نتایجی می‌رسند که کم‌وبیش مشابه نتایج حاصل از فورس‌ماژور است. افزون‌برآن، فورس‌ماژور در قراردادهای اقتصادی بین‌المللی که کشورهای مذکور منعقد می‌کنند نیز به‌کار می‌رود و حتی در فرهنگ‌های اصطلاحات حقوق انگلیس آن را ذکر می‌کنند (عسکری و احتشامی، ۱۳۹۵: ۱۶۹). بررسی‌ها نشان می‌دهد در قراردادهای نفت‌وگاز منعقدشده در این کشور، همواره شرط فورس‌ماژور مورد استناد قرار گرفته و یکی از شروط اصلی قراردادهای ساحلی و فراساحلی انگلستان همین شرط است. در ماده ۹ شروط قراردادهای فروش گاز ساحلی انگلستان در سال ۲۰۱۵، در این‌باره آمده است: «فورس‌ماژور هرگونه حادثه یا شرایط یا ترکیبی از این دو است که فراتر از کنترل معقول طرف متأثر (که به‌عنوان عامل معقول و محتاط عمل کرده است) باشد و به ناتوانی یا عدم امکان انجام تعهدات قراردادی از سوی این شخص می‌انجامد. و یک عامل (بهره‌بردار) محتاط و معقول، توان غلبه بر این ناتوانی و عدم امکان را ندارد». در قراردادهای بالادستی صنعت نفت‌وگاز ایالات‌متحده آمریکا نیز مفهوم فورس‌ماژور با تفاوت نسبت به نظام‌های حقوقی دیگر پذیرفته شده است؛ برای مثال، براساس بند ۲۶-۲ قرارداد اجاره ایالت اوکلاهما که با اندکی تفاوت در قراردادهای اجاره سایر ایالات نیز درج شده است، «فورس‌ماژور به‌معنای هر رویداد فراتر از کنترل معقول طرفی است که ادعا می‌کند تحت تأثیر آن قرار گرفته است و از طرف آن شخص ایجاد نشده یا به ایجاد آن کمک نکرده است و شامل موارد مشخص شده در این قرارداد می‌گردد».

در قراردادهای بالادستی صنعت نفت‌وگاز ایران، مفهوم فورس‌ماژور به رسمیت شناخته شده است. ماده ۲۹ قرارداد بیع‌متقابل میدان نفتی آذر، فورس‌ماژور را این‌گونه تعریف نموده است: «فورس‌ماژور به‌معنای شرایط و حوادثی است که خارج از کنترل متعارف و غیرقابل پیش‌بینی و اجتناب‌ناپذیر توسط شخصی باشد که ادعای متأثر شدن از این حادثه را دارد و این حادثه اجرای تعهدات وی را با مانع، مزاحمت یا تأخیر روبه‌رو می‌سازد». مشابه این تعریف در نمونه قراردادهای بیع‌متقابل دیگر و سایر قراردادهای نفتی ایران ذکر شده است. بررسی و مطالعه استقرایی و تطبیقی شمار چشمگیری از قراردادهای نفتی در بخش بالادستی صنعت نفت‌وگاز ایران و نظام حقوقی کامن‌لا، به‌ویژه در کشورهای انگلستان و آمریکا، نشان می‌دهد در بخش قراردادی هردو نظام حقوقی، مفهوم فورس‌ماژور به‌عنوان استثنایی بر اصل لزوم قراردادها و یکی از مصادیق معاذیر قراردادی و ابزاری برای مدیریت ریسک قراردادهای نفتی به رسمیت شناخته شده است ولی در ارکان تشکیل‌دهنده این نهاد حقوقی در این دو نظام تفاوت وجود دارد و درحالی‌که برای تحقق حادثه فورس‌ماژور در نظام حقوقی ایران، حادثه باید غیرقابل پیش‌بینی، غیرقابل دفع و

اجتناب و خارجی باشد، برای تحقق فورس ماژور در حقوق انگلیس و سایر کشورهای دارای نظام حقوقی کامن لا، وجود شرط غیرقابل پیش‌بینی بودن حادثه لازم نیست. در این کشور ممکن است یک حادثه قابل پیش‌بینی نیز موجب انتفای قرارداد و سقوط تعهد تلقی شود؛ هرچند قابل پیش‌بینی نبودن حادثه در اثبات و تشخیص اینکه تغییر بنیادی در قرارداد برحسب اراده طرفین روی داده و در نتیجه، قرارداد نخستین منتفی شده است، مورد توجه قرار می‌گیرد.

۲. مصادیق و ویژگی‌های فورس ماژور در قراردادهای بالادستی صنعت نفت و گاز

تعیین مصداق فورس ماژور: اولاً، بستگی به توافق طرفین دارد؛ ثانیاً، در صورت فقدان توافق بستگی به نظر مرجع حل اختلاف خواهد داشت که هر علت یا حادثه‌ای را که دارای خصوصیات ارائه شده درباره قوه قاهره ببیند، قوه قاهره به‌شمار آورد (نیکبخت، ۱۳۷۶). در بسیاری از قراردادها ضمن تقسیم و ذکر مصادیق فورس ماژور، برخی موارد به‌طور صریح از شمول آن خارج شده‌اند (Barry, 1992: 67). تغییرات شرایط آب‌وهوایی معمولاً فورس ماژور تلقی نمی‌شود؛ مگر آنکه غیرعادی و غیرقابل پیش‌بینی باشد. همچنین تخطی پیمانکاران فرعی و سازندگان کالاها در ارائه کالاها و خدمات مورد نیاز پروژه فورس ماژور و نیز ناتوانی پیمانکار در دسترسی به منابع مالی نیز از مصادیق فورس ماژور تلقی نمی‌شود (Rimke, 2000: 35). در بیشتر قراردادهای نفتی کشور انگلستان، مصادیق حوادث فورس ماژور به‌صورت حصری بیان می‌شود و تنظیم‌کنندگان قرارداد با به‌کار بردن عبارتهایی مانند صرفاً، فقط، تنها، شامل موارد زیر و سایر ادوات استثنا و حصر، تنها مواردی خاص را مشمول چنین عنوانی می‌دانند (احمدپور، ۲۰۰۵: ۳۳)؛ برای مثال، در ماده ۱۲ قرارداد استاندارد بخش فراساحلی صنعت نفت و گاز انگلستان^۱ چنین آمده است: «از نقطه نظر این قرارداد، فقط موارد زیر به‌عنوان فورس ماژور محسوب می‌شود» و در ادامه قرارداد مصادیق حصری فورس ماژور بیان شده است. یا در ماده ۹ شروط قراردادهای فروش گاز ساحلی انگلستان، مصادیق فورس ماژور درباره فروشنده و خریدار به‌صورت حصری و دقیق ذکر شده و در پایان این ماده نیز مواردی که مشمول فورس ماژور نمی‌شوند، احصا شده است. بررسی نشان می‌دهد در قراردادهای نفتی ایالات متحده، در بیشتر موارد، مصادیق به‌صورت تمثیلی بیان می‌شود و پس از بیان ضابطه شناخت حادثه فورس ماژور در ابتدای ماده مربوط به این موضوع، مصادیقی از این حوادث به‌صورت تمثیلی و با به‌کار بردن عبارتهایی همچون: «مانند، برای مثال، شامل ولی نه محدود به^۲» بیان می‌شوند؛ برای نمونه، در ماده ۵ قرارداد اجاره نفتی ایالت میشیگان آمده است: «حادثه فورس ماژور در این قرارداد عبارت است از هر حادثه خارج از کنترل معقول اجاره‌کننده که

1. Standard contract for the UK offshore oil and gas industry

2. Including but not limited to...

شامل، ولی نه محدود به کار خدا، قانون‌گذاری، مقررات‌گذاری از سوی نهادهای دولتی، هرگونه رأی یا دستور آمره که توسط دادگاه صلاحیت‌دار صادر شده باشد، اعمال دشمن عمومی، آشوب، اعتصاب، اختلافات کاری، کمبود نیروی کار یا مواد، آتش‌سوزی یا سیل می‌گردد». در قراردادهای اجاره سایر ایالات نیز مصادیق حوادث فورس‌ماژور به صورت تمثیلی و با به کار بردن عبارات مشابه بیان شده است.

در کشور ما مقصود از قوه قاهره یا آفت ناگهانی (حادثه غیرمترقبه) تنها حوادث قهری و طبیعی مانند سیل و زلزله و طوفان نیست و مفهومی وسیع‌تر دارد (کاتوزیان، ۱۳۷۱: ۲۹۳) و در هیچ‌یک از قوانین مربوط به فورس‌ماژور در کشور ما نشانی از انحصار این مفهوم در حوادث طبیعی یافت نمی‌شود و هرگونه علت بیگانه از متعهد و غیرقابل استناد به او، موجب معافیت از مسئولیت می‌شود (امامی، ۱۳۷۰: ۳۴۱). در قراردادهای نفتی ایران نیز در اغلب موارد، مصادیق فورس‌ماژور به صورت تمثیلی بیان می‌گردد. ماده ۲۹ قرارداد خدمت برای توسعه میدان نفتی سوسنگرد مقرر می‌دارد: «فورس‌ماژور شامل، ولی نه محدود به اعتصابات، شورش‌های کارگری، کار خدا، حوادث غیرقابل اجتناب، اعمال جنگی (اعلام شده یا نشده) می‌باشد». ماده ۶۲ قرارداد توسعه میدان گازی هالگان و سفیدباغون، نیز با کاربرد عبارت «شامل، ولی نه محدود به»، مصادیق فورس‌ماژور را به صورت تمثیلی بیان کرده است. در ماده ۳۲ پیش‌نویس قرارداد IPC مقرر شده است: «فورس‌ماژور شامل، ولی نه محدود به اعتصاب، اغتشاشات کارگری، کار خدا، حوادث غیرقابل اجتناب و جنگ (اعلام شده یا نشده) می‌شود».

با توجه به ویژگی‌های خاص قراردادهای بالادستی نفتی، یکی از مهم‌ترین مصادیق مدیریت ریسک^۲ فورس‌ماژور، اشاره به مصادیق آن در هر کدام از ابعاد فنی، اقتصادی، حقوقی، زیست‌محیطی و... بوده و ذکر این مصادیق به صورت حصری، آن هم در شرایطی که اکثر این مصادیق مختص قراردادهای عمومی غیرنفتی است، سبب افزایش ریسک قراردادی و افزایش هزینه معاملات^۳ برای حل اختلافات می‌گردد (Hammerson, 2007: 68).

۳. شرایط و آثار فورس‌ماژور در قراردادهای بالادستی صنعت نفت و گاز

۳.۱. شرایط فورس‌ماژور

معمولاً برای تحقق فورس‌ماژور در قراردادهای نفتی، سه شرط در نظر گرفته می‌شود: حادثه باید اجتناب‌ناپذیر و غیرقابل دفع، خارجی (و غیرقابل انتساب به متعهد) و پیش‌بینی‌ناپذیر باشد.

1. Act of god
2. Risk management
3. Transaction costs

حادثه‌ای فورس ماژور تلقی می‌شود که اجتناب‌ناپذیر و به عبارتی غیرقابل دفع باشد و اجرای تعهد با وقوع چنین حادثه‌ای ناممکن می‌گردد و هیچ‌کس متعهد به انجام امر ناممکن نیست. این شرط در ماده ۲۲۹ قانون مدنی ایران و ماده ۱۱۴۸ قانون مدنی فرانسه مورد اشاره قرار گرفته است. تقریباً در تمامی مواد مربوط به شرط فورس ماژور مندرج در قراردادهای نفتی انگلستان و آمریکا، به این شرط با اصطلاح «فرا تر از کنترل معقول طرفین»^۱ اشاره شده است. ملاک و ضابطه تشخیص اجتناب‌ناپذیر و غیرقابل کنترل بودن حادثه فورس ماژور در این قراردادها، ملاک نوعی و عرفی است؛ یعنی حادثه‌ای که با مراقبت و تلاش متعارف و معقول افراد، قابل پیشگیری نیست. در نظام حقوقی ایران نیز براساس ماده ۲۲۹ قانون مدنی، دفع حادثه فورس ماژور باید خارج از حیطه اقتدار متعهد باشد و برای تحقق فورس ماژور وجود این شرط ضروری است. در قراردادهای بالادستی منعقد در صنعت نفت ایران نیز به این شرط توجه شده است. بند یک ماده ۲۹ قرارداد نفتی سوسنگرد، به این ضابطه اشاره کرده است. این بند مقرر می‌دارد: «فورس ماژور عبارت از هرگونه شرایط یا حوادث فرا تر از کنترل متعارف و معقول شرکت ملی نفت ایران یا پیمانکار است»^۲. با توجه به تصریح متن این مواد و نظریه پذیرفته شده در حقوق ایران، ملاک و ضابطه تشخیص توانایی یا ناتوانی کنترل حادثه، اشخاص معقول و متعارف در شرایط مشابه هستند و ضابطه در این خصوص، ضابطه نوعی است (Bernard, 1994: 32).

در قراردادهای نفتی کامن‌لا، شرط خارجی بودن حادثه به رسمیت شناخته شده است. مستند به بند ۲ ماده ۲۶ قرارداد اجاره اوکلاهاما، یکی از ملاک‌های شمول فورس ماژور بر حادثه رخ داده، این است که حادثه مذکور از طرف شخصی که ادعا می‌کند تحت تأثیر فورس ماژور قرار گرفته است، ایجاد نشده یا به ایجاد آن کمک نکرده باشد. در قرارداد استاندارد فراساحلی انگلستان نیز در بخش مربوط به فورس ماژور، برای قابلیت استناد به فورس ماژور شرط شده است که حادثه بدون وقوع غفلت یا تقصیر شخص متأثر^۳ ایجاد شده باشد (Nicholas, 1992: 28). بررسی مفاد قراردادهای نفتی ایران، از جمله قراردادهای پیمانکاری منعقد در فاصله سال‌های ۱۳۳۶ تا ۱۳۵۳ و قراردادهای بیع متقابل سوسنگرد، آذر، درود و پیش‌نویس قرارداد IPC نشان می‌دهد که در آن‌ها به ضابطه عدم قابلیت انتساب حادثه به متعهد و خارجی بودن آن اشاره صریح نشده است. به‌رغم سکوت قراردادهای مذکور، نمی‌توان این سکوت را حمل بر واجب نبودن شرط خارجی بودن حادثه در فورس ماژور دانست، بلکه با توجه به اینکه در تمامی قراردادهای ذکر شده، قانون ایران حاکم است، در صورت وجود ابهام باید به قانون حاکم رجوع کرد که براساس آنچه گفته

1. Beyond reasonable control of parties

2. "Force Majeure" shall mean any circumstances or event beyond the reasonable control of either N.I.O.C. or Contractor

3. Without the fault or negligence of the PARTY affected.

شد، شرط خارجی بودن حادثه در نظام حقوقی ایران یکی از شروط لازم برای تحقق فورس ماژور است. حادثه غیرقابل پیش‌بینی، حادثه‌ای است که رخ‌دادن آن، غیرعادی، ناگهانی و به‌صورت نادر باشد (Green, 1980: 57). شرط غیرقابل پیش‌بینی بودن در اغلب کشورها مقرر است؛ ولی در حقوق انگلیس و سایر کشورهای دارای نظام حقوقی کامن‌لا آن را لازم نمی‌دانند. در این کشور ممکن است یک حادثه قابل پیش‌بینی نیز موجب انتفای قرارداد و سقوط تعهد تلقی شود (Ommeslaghe, 1980: 45). در قراردادهای نفتی بررسی شده از نظام حقوق کامن‌لا، به‌ویژه در کشورهای انگلستان و آمریکا، ذکری از شرط قابل پیش‌بینی بودن به میان نیامده است. در قراردادهای نفتی ایران، در برخی موارد مانند پیش‌نویس قرارداد IPC و قراردادهای بیع‌متقابل نسل سوم و قرارداد میدان نفتی آذر صراحتاً شرط عدم قابلیت پیش‌بینی فورس ماژور ذکر شده، ولی در برخی قراردادهای دیگر این شرط تصریح نشده است.

یکی دیگر از شرایط فورس ماژور، شرط صدور اطلاعیه یا اعلامیه^۱ است. صدور اطلاعیه برای آن است که متعهدله فرصت یابد اقدامات لازم را برای غلبه بر آثار و پیامدهای عدم ایفای تعهد انجام دهد و از افزایش دامنه زیان‌ها جلوگیری کند. در بیشتر قراردادهای نفتی منعقدشده در نظام کامن‌لا این موضوع مورد اشاره قرار گرفته است. ماده ۲۶-۴ قرارداد اجاره ایالت اوکلاهما بیان می‌دارد: «در صورت وقوع فورس ماژور، طرفی که به‌واسطه فورس ماژور از انجام تعهدات یا اعمال حق خود براساس این قرارداد منع شده است، بی‌درنگ باید اعلامیه‌ای درخصوص ماهیت حادثه و مدت زمان احتمالی آن به طرف دیگر بدهد». ماده ۳۱ قرارداد مدل امتیازی ۲۰۰۹ پاکستان و ماده ۷ قرارداد مدل مشارکت در تولید ۲۰۱۰ هند نیز صدور این اعلامیه را برای استفاده از عذر قراردادی فورس ماژور ضروری دانسته است. در قرارداد بلندمدت خریدوفروش گاز طبیعی منعقدشده بین شرکت نفت‌وگاز بریتانیا^۲ و شرکت نفت‌وگاز JX Nippon ژاپن، مقرر شده است: «کسی که ادعای معافیت از مسئولیت بر مبنای فورس ماژور می‌نماید، باید ... ظرف ده روز از ناتوانی یا عدم انجام تعهدات قراردادی به دلیل فورس ماژور، به طرف دیگر اطلاعیه^۳ مکتوب^۳ بدهد و ظرف پنج روز کاری از چنین اعلامیه‌ای، گزارشی خلاصه درباره اطلاعات حادثه به طرف دیگر ارائه دهد».

در نظام حقوقی انگلستان با تصویب قانون شروط غیرعادلانه قراردادی^۴، براساس ماده ۳ این قانون، شرط معقول بودن نیز بر سایر شرایط صحت فورس ماژور اضافه گردید و باید ملاک معقول و متعارف بودن توسط دادگاه احراز گردد (عادل، ۱۳۸۰: ۱۶). این شرط در مفاد بیشتر

-
1. Notice
 2. BP
 3. Written notice
 4. Unfair contracts terms Act 1977.

قراردادهای نفتی انگلستان دیده می‌شود و معقول و متعارف بودن عدم امکان کنترل حادثه فورس ماژور در این قراردادها گنجانده شده است (Westberg, 1989: 13). در نظام حقوقی ایران براساس اصل حاکمیت اراده و ماده ۱۰ قانون مدنی، می‌توان توافق کرد که شرط ارسال اعلامیه کتبی، یکی از شروط لازم‌الاجرای قراردادی مورد توافق طرفین باشد که امکان استناد به فورس ماژور بدون احراز این شرط وجود نداشته باشد. در همین راستا، ماده ۲۹ قرارداد میدان نفتی آذر بیان می‌دارد: «وقتی یکی از طرفین قرارداد ادعای تعلیق تعهدات خود بر مبنای فورس ماژور را دارد، باید فوراً و در مدت زمانی کمتر از هفت روز از تاریخ وقوع حادثه، به طرف دیگر اعلامیه‌ای مکتوب حاوی اطلاعات مفصل در خصوص فورس ماژور، مدت زمان تخمینی، تعهدات تحت تأثیر قرار گرفته و دلایل تعلیق آن ارائه دهد».

شرط دیگر که در بسیاری از قراردادهای عمومی و قراردادهای منعقد در صنعت نفت و گاز مورد اشاره قرار گرفته است، شرط تعهد و الزام به کاهش خسارات^۱ از سوی طرفی است که تحت تأثیر فورس ماژور قرار گرفته است. براساس این شرط، بعد از تحقق فورس ماژور و احراز وقوع آن، طرفی که مدعی وجود فورس ماژور است باید تلاش مقتضی و متعارف نماید تا از تحمیل خسارات بر طرف دیگر قرارداد و گسترش دامنه فورس ماژور و آثار زیان‌بار آن جلوگیری کند (Brunner, 2008: 95). این شرط در بسیاری از قراردادهای نفتی داخلی و بین‌المللی مورد توجه قرار گرفته است. بند ۲ ماده ۲۹ قرارداد میدان نفتی سوسنگرد در این باره مقرر می‌دارد: «طرف متأثر باید تمام اقداماتی را که به صورت معقول در حد توان وی است برای غلبه یا زدودن یا کاهش آثار فورس ماژور انجام بدهد».

۲.۲. آثار و پیامدهای فورس ماژور در قراردادهای بالادستی صنعت نفت و گاز

در صورت تحقق فورس ماژور، آثار قانونی و قراردادی آن بر قرارداد و مسئولیت طرفین تحمیل خواهد شد. تأثیر فورس ماژور بر هریک از بخش‌های قرارداد به شرح زیر است:

۲.۳.۱. حقوق و تعهدات طرفین

در صورت وقوع فورس ماژور، انجام مفاد و تعهدات قراردادی با مانع، تأخیر یا تعویق روبه‌رو می‌شود. از این رو، با وقوع فورس ماژور به‌عنوان یک عذر قراردادی و استثنایی بر اصل لزوم قراردادها، الزام به انجام تعهدات قراردادی طرفین در دوره‌ای که حادثه رخ داده است، از بین می‌رود و طرفین بابت عدم انجام این تعهدات در دوره وقوع فورس ماژور، مسئولیت قراردادی

ندارند. بدیهی است پس از رفع حالت فورس‌ماژور و خروج از حالت تعلیق، حیات قرارداد استمرار می‌یابد و تعهدات طرفین باید اجرا گردد.

۳.۲.۳. خسارت‌های وارده به متعهدله

وقوع فورس‌ماژور و انحلال یا تعلیق قرارداد در نتیجه آن، وضعیت متعهد را نسبت به آینده مشخص می‌کند ولی درخصوص خسارات وارده بر متعهدله باید گفت حدوث قوه قاهره سبب معافیت از جبران خسارت ناشی از عدم اجرای قرارداد بوده و فورس‌ماژور رابطه علیت میان فعل متعهد و عدم انجام تعهد را از میان می‌برد (Posner & Rosenfield, 1977: 39). این شرایط در حالتی است که طرفین قرارداد توافق نکرده باشند که اثبات قوه قاهره موجب معافیت از خسارات ناشی از عدم اجرای قرارداد می‌شود و در صورت وجود شرط خلاف این موضوع، بر مبنای شرط مذکور عمل می‌گردد. در نظام‌های حقوقی ایران و کامن‌لا، این موضوع در متن بیشتر قراردادهای منعقد گنجانده می‌شود. با این تفاوت که در حقوق انگلستان، فورس‌ماژور افزون‌بر نتیجه غیرمقدور شدن اجرای قرارداد، نتایج دیگری همچون جلوگیری از اجرای حفظ تعهدی خاص با نقض تعهدات دیگر و نقض یا تعویق تعهدات در مقابل دیگری را نیز شامل می‌شود که همه آن‌ها از موارد فورس‌ماژور به‌شمار می‌روند. در بسیاری از قراردادهای نفتی به مقررۀ فوق اشاره شده است. فراز پایانی بند ۳-۳۲ پیش‌نویس قرارداد IPC مقرر می‌دارد: «در طول فورس‌ماژور، هریک از طرفین خود باید هزینه‌ها و خسارات برآمده از فورس‌ماژور را متحمل شود».

۳.۲.۳. هزینه‌های انجام‌شده از سوی طرف قرارداد

پس از انعقاد قراردادهای نفتی، به‌ویژه در بخش بالادستی که مستلزم انجام عملیات اکتشاف، توسعه و تولید است، طرفین قرارداد به‌ویژه پیمانکار، تعهدات زیادی را در بخش‌های مختلف برعهده می‌گیرد که انجام آن‌ها مستلزم صرف هزینه‌های فراوان در حوزه‌های گوناگون فنی، اقتصادی، مالی و مالیاتی، زیست‌محیطی، حقوقی، مدیریتی، تأسیسات و تجهیزات، تأمین مالی، نیروی انسانی، اخذ مجوزها، نگهداری تأسیسات، واردات و صادرات، مدیریت ریسک و... است (Macmillan, 2000: 94). چنانچه به علت وقوع فورس‌ماژور، قرارداد فسخ یا خاتمه یابد، جبران نکردن این هزینه‌ها، سبب تحمیل هزینه‌های زیاد بر پیمانکار یا شرکت نفتی می‌شود که به علت فورس‌ماژور قادر به انجام تعهدات خود نبوده است. در این موارد معمولاً در قراردادهای نفتی با درج‌بندی در بخش فورس‌ماژور این موضوع را تعیین تکلیف می‌کنند. در قراردادهای نفتی منعقد

در نظام حقوقی امریکا که بیشتر در قالب قرارداد اجاره زمین است، موضوع بازیافت هزینه‌ها^۱ در صورت وقوع فورس‌ماژور موضوعیت ندارد؛ زیرا در این قراردادها، مالک معدن صرفاً در قبال اجاره زمین خود مبلغی را به‌عنوان حق‌الاجاره دریافت می‌کند و در قبال هزینه‌های انجام‌شده از سوی اجاره‌کننده مسئولیتی ندارد (Bickel & Bratvold, 2008: 318).

در نظام حقوقی ایران، به‌ویژه در قراردادهای بالادستی که عمدتاً از نوع قراردادهای خدمت است و شرکت طرف قرارداد به‌عنوان پیمانکار فعالیت می‌کند و هزینه‌های مختلفی برای پیشبرد پروژه متحمل می‌شود، تعیین تکلیف هزینه‌های انجام‌شده، به‌ویژه درباره میزان هزینه قابل بازپرداخت و محل استهلاک آن‌ها، در صورت وقوع فورس‌ماژور از اهمیت بسزایی برخوردار است (Malhorta, 2000: 12). در همین راستا، در بیشتر قراردادهای نفتی ایران، در این خصوص مقرراتی ذکر می‌گردد. ماده ۲۹ قرارداد توسعه میدان نفتی آذر مقرر می‌دارد: «در صورت خاتمه قرارداد به علت فورس‌ماژور، پیمانکار صرفاً مستحق دریافت آن مقدار از هزینه‌های نفتی است که به‌صورت واقعی از سوی وی پرداخت شده یا بر پیمانکار تا زمان خاتمه قرارداد تحمیل شده است و شامل هزینه‌های ناشی از خسارات غیرمستقیم یا تبعی نخواهد شد و جبران هزینه‌ها و خسارات از عواید ناشی از تولید نفت‌خام میدان پس از تکمیل عملیات توسعه صورت پذیرد». مشابه همین ماده در قرارداد نفتی میدان سوسنگرد پیش‌بینی شده است. کامل‌ترین سازوکار پرداخت هزینه‌ها در صورت خاتمه قرارداد به علت فورس‌ماژور، در قرارداد IPC پیش‌بینی شده است. ماده ۳۲ این قرارداد بیان می‌دارد: «اگر قرارداد به‌واسطه فورس‌ماژور خاتمه یابد، پیمانکار صرفاً مستحق دریافت آن میزان از هزینه‌هایی است که شامل هزینه‌های واقعی نفتی تحمیل و پرداخت‌شده از سوی وی تا زمان خاتمه قرارداد بوده و تاحدودی است که این هزینه‌ها براساس مفاد این قرارداد، قابل بازیابی باشد و نباید شامل هیچ‌گونه هزینه یا خسارت غیرمستقیم و تبعی گردد. هزینه‌های نفتی پرداخت‌شده پیمانکار از عواید حاصل از تولید نفت و گاز از میدان پرداخت خواهد شد».

افزون‌براین، براساس مفاد این قرارداد، پرداخت هزینه‌ها نسبت به هزینه‌های سرمایه‌ای انجام‌شده از سوی شرکت ملی نفت ایران در اولویت دوم انجام خواهد شد.^۲ همچنین در این قرارداد چنین پیش‌بینی شده است: «بازپرداخت هزینه‌ها تا سقف بازیابی و بازپرداخت هزینه‌ها امکان‌پذیر می‌باشد و چنانچه هزینه‌ها براساس اقساط سه ماهه قابل اجرا، به دلیل سقف بازیابی و پرداخت هزینه‌ها، در سه ماه قابل بازیابی نباشد، این هزینه‌ها به سه ماهه بعدی منتقل و

-
1. Recovery of costs
 2. Payment will be done in second priority after NIOCs actual operating expenditures (OPEX).
 3. Ceiling

بازیابی می‌شود». در بند پایانی این قرارداد نیز مقرر شده است: «در صورت خاتمه قرارداد به علت فورس‌ماژور، هزینه تأمین مالی به مبالغ هزینه‌شده تعلق نخواهد گرفت».

۳.۲.۴. اثر فورس‌ماژور نسبت به مدت قرارداد

در صورت وقوع حادثه فورس‌ماژور و ادامه آن طی مدتی که در قرارداد مشخص شده است، قرارداد تعلیق می‌گردد. در این وضعیت، چنانچه حالت فورس‌ماژور بعد از گذشت مدت زمان مقرر در قرارداد از بین رود، پس از عادی شدن شرایط، مدت زمانی که قرارداد به علت وقوع فورس‌ماژور معلق باشد، به مدت آن اضافه شده و قرارداد تمدید می‌گردد. این موضوع تقریباً در تمامی نظام‌های حقوقی به رسمیت شناخته شده است. در نظام حقوقی ایران نیز در قراردادهای عمومی و نفتی، موضوع تمدید مدت قرارداد در صورت وقوع فورس‌ماژور و از بین رفتن آن پیش‌بینی شده است. ماده ۳۲ قرارداد IPC در این باره مقرر می‌دارد: «مدت زمانی که در طول آن، اجرای قرارداد توسط طرف متأثر، با مانع روبه‌رو شده یا به تعویق یا تأخیر افتاده است، باید به مدت زمان تعیین شده در قرارداد مزید گردد». در ماده ۲۶ قرارداد اجاره نفت‌وگاز اوکلاهما در آمریکا و بیشتر قراردادهای بیع متقابل ایران، امکان تمدید قرارداد و مزید نمودن مدت زمان تعلیق قرارداد، پس از رفع حالت فورس‌ماژور پیش‌بینی گردیده است.

۴. ضمانت‌اجراهای فورس‌ماژور در قراردادهای بالادستی صنعت نفت‌وگاز

وقوع فورس‌ماژور با ضمانت‌اجراهای قانونی و قراردادی همراه خواهد بود. ضمانت‌اجراهای قانونی، مواردی هستند که به‌عنوان آثار قانونی و از سوی قانون‌گذاران کشورها وضع شده است و با بررسی و موشکافی در قوانین و مقررات نظام‌های حقوقی مختلف می‌توان آن‌ها را احصا کرد. در مقابل، ضمانت‌اجراهای قراردادی آن دسته از ضمانت‌اجراها هستند که با توافق طرفین در قرارداد گنجانده شده و باید از سوی آن‌ها اجرایی گردد.

۴.۱. ضمانت‌اجرا در صورت تعدّر دائمی اجرای عقد

چنانچه قرارداد در اثر وقوع حادثه فورس‌ماژور با حالت عدم امکان دائمی روبه‌رو شود و وقوع این حادثه به‌گونه‌ای باشد که انجام تعهدات قراردادی برای همیشه ناممکن باشد، الزام طرفین قرارداد به ادامه آن، هم امری ناممکن و هم بی‌فایده و خلاف عقل و منطقی بوده و باقی ماندن طرفین بر چنین قراردادی بی‌معنا خواهد بود. این موضوع مورد پذیرش همه نظام‌های حقوقی و صاحب‌نظران است (Trackman & Leon, 2007: 54). بنابراین، اگر حادثه فورس‌ماژور سبب ایجاد مانع دائمی در اجرای قرارداد گردد، سبب انحلال آن و سقوط تعهدات قراردادی طرفین

می‌شود. در این صورت، فورس‌ماژور براساس ماده ۱۱۴۸ قانون مدنی فرانسه و ماده ۲۲۹ قانون مدنی ایران، موجب براءت متعهد و معافیت او از مسئولیت است و متعهدله نمی‌تواند به علت اجرانشدن قرارداد، مطالبه خسارت کند. بدیهی است چنانچه در قانون یا قرارداد تصریح شده باشد که حتی در فرض وقوع قوه قاهره، متعهد مسئولیت دارد، این مسئولیت باقی است و وقوع فورس‌ماژور آن را از بین نمی‌برد. چنانچه پیش از وقوع حادثه فورس‌ماژور، زمان اجرای قرارداد فرارسیده باشد و ذینفع اجرای آن را درخواست کرده باشد، قواعد مربوط به فورس‌ماژور قابل اجرا نبوده و متعهد ملزم به اجرای تعهد است و از این بابت مسئولیت دارد. با توجه به ماهیت و ویژگی‌های خاص قراردادهای نفتی بین‌المللی، ایجاد مانع دائمی به واسطه فورس‌ماژور، سبب ایجاد حق فسخ قرارداد برای طرفین می‌گردد. ماده ۲۹ قرارداد توسعه میدان نفتی سوسنگرد در این باره مقرر می‌دارد: «وقتی که تعهدات قراردادی به واسطه فورس‌ماژور برای مدت بیش از ۱۸ ماه معلق می‌گردد، هریک از طرفین قرارداد می‌توانند طی اعلامیه‌ای کتبی به طرف دیگر، قرارداد را خاتمه دهند. در این صورت جز در مواردی که در این قرارداد مشخص شده است، تعهدی نسبت به طرف دیگر نخواهند داشت». ماده ۶۲ قرارداد توسعه میدان گازی هالگان و سفیدباغون، ماده ۲۹ قرارداد توسعه میدان نفتی آذر، ماده ۲۹ قرارداد توسعه میدان نفتی دورود، ماده ۳۲ قرارداد IPC و بسیاری از قراردادهای بیع‌متقابل ایران، این شرط عیناً تکرار شده است. در قراردادهای نفتی امریکا، در این شرایط در بیشتر قراردادهای، شرط مذاکره مجدد^۱ پیش‌بینی می‌گردد (Horn, 1985: 220)؛ برای مثال، در ماده ۲۶ قرارداد اجاره ایالت اوکلاهما - که با اندکی تغییر در قراردادهای ایالات دیگر نیز مورد اشاره قرار گرفته - در این زمینه چنین آمده است: «اگر در نتیجه رویداد فورس‌ماژور، عملیات نفتی یا حقوق و تعهدات قراردادی این قرارداد بیشتر از ۱۲ ماه متوالی از زمان اعلامیه فورس‌ماژور، معلق گردد، طرفین باید با حسن‌نیت در خصوص ادامه یا خاتمه قرارداد مذاکره نمایند. اگر ظرف ۱۲ ماه از تاریخ: (۱) اعلامیه فورس‌ماژور؛ (۲) شروع مذاکرات اشاره‌شده، توافقی حاصل نشود، اجاره‌دهنده یا اجاره‌گیرنده ممکن است به طرف دیگر اعلامیه خاتمه قرارداد را بدهد که این اعلامیه باید ظرف شش‌ماه از تاریخ صدور چنین اعلامیه‌ای مؤثر و اجرایی گردد».

۲.۴. تأثیر فورس‌ماژور در صورت تعذر موقت اجرای عقد

برخی رخدادها و حوادث به صورت دائمی و همیشگی مانع اجرای تعهدات نمی‌شوند و فقط برای مدت زمان محدود و مشخص در اجرای تعهدات قراردادی خدشه و اختلال ایجاد می‌کنند؛

در این صورت نمی‌توان قرارداد را به واسطه این حادثه منحل کرد، بلکه تعلیق^۱ قرارداد در این حالت بهترین راه حل حقوقی است. بنابراین، در دوره موقت حاکم شدن شرایط فورس ماژور، قرارداد و تعهدات آن معلق می‌شود و پس از رفع شدن مانع موقتی، دیگر بار قرارداد به حالت عادی برمی‌گردد و اثر خود را یافته و حقوق و تعهدات طرفین ادامه می‌یابد. در صورت تعلیق قرارداد به علت فورس ماژور، متعهد مسئول خسارت ناشی از عدم اجرا یا تأخیر در اجرا در مدت تعلیق نخواهد بود. در قراردادهای نفتی نیز یکی از مهم‌ترین ضمانت‌اجراهای فورس ماژور در صورت حاکم شدن قوه قاهره به صورت موقتی، تعلیق قرارداد در دوره‌ای است که امکان انجام تعهدات به علت فورس ماژور فراهم نیست. پس از پایان فورس ماژور و پایان دوره تعلیق قرارداد در مدت زمان خاص که معمولاً در قراردادهای نفتی بدان تصریح می‌شود، تعهدات طرفین قرارداد دوباره آغاز می‌گردد. در قرارداد اجاره نفتی ایالت میشیگان، در صورت استمرار شرایط فورس ماژور، امکان تعلیق قرارداد تا چهار ماه پیش‌بینی شده است. ماده ۹ شروط قراردادهای فروش گاز ساحلی انگلستان نیز مقرر کرده است که در صورت ادامه شرایط فورس ماژور تا چهار ماه، قرارداد در این مدت تعلیق شده و پس از رفع فورس ماژور، این مدت به انتهای قرارداد افزوده و قرارداد تمدید خواهد شد. ماده ۳۲ قرارداد IPC نیز تعلیق قرارداد به صورت مشروط را بیان کرده است.

نتیجه

در پاسخ به این پرسش که عذر قراردادی فورس ماژور از لحاظ مفهوم و ماهیت، انواع و ویژگی‌ها، شرایط و آثار و ضمانت‌اجرا در این دو نظام حقوقی با تأکید بر قراردادهای بالادستی صنعت نفت و گاز، چه شباهت و تفاوت‌هایی دارد، نخست با تحلیل محتوایی فورس ماژور، ماهیت آن در نظام‌های حقوقی مختلف مشخص گردید. پس از بررسی دو نظام حقوقی نوشته و کامن‌لا، روشن شد که فورس ماژور در حقوق انگلستان، افزون بر نتیجه نامقدور شدن اجرای قرارداد، نتایج دیگری همچون جلوگیری از اجرا، حفظ تعهدی خاص با نقض تعهدات دیگر، نقض یا تعویق تعهدات در مقابل دیگری را نیز در برمی‌گیرد که همه آن‌ها از موارد فورس ماژور به‌شمار می‌روند.

نکته مهم دیگر در حقوق کامن‌لا آن است که به نظر می‌رسد شرط غیرقابل پیش‌بینی بودن حادثه غیرمترقبه در این حقوق، بخشی از نظریه فورس ماژور نیست و مدعی فورس ماژور فقط باید وقوع حادثه خارج از کنترل متعهد و ناممکن بودن جلوگیری از آن یا عدم امکان کاهش آثار آن را اثبات کند. افزون بر این، وظیفه متعهد در اطلاع دادن کتبی به طرف مقابل از وقوع فورس ماژور و عدم امکان اجرای قرارداد، امری توافقی است و به شرط موجود در قرارداد بستگی

1. Suspension

دارد که ممکن است به صورت شرط ضروری، برای استحقاق معافیت از مسئولیت تلقی شود یا اینکه فقط شرط فعلی باشد که عدم امکان اجرای آن نیز سبب محرومیت متعهد از امتیازات شرط فورس ماژور نگردد. به سخن دیگر، شرط غیرقابل پیش‌بینی بودن در اغلب کشورها مقرر است؛ ولی در حقوق انگلیس و سایر کشورهای دارای نظام حقوقی کامن‌لا، آن را لازم نمی‌دانند. برخلاف بسیاری از نظام‌های حقوق داخلی که تنها اثر انحلال را برای فورس ماژور پذیرفته‌اند، در قراردادهای بین‌المللی نفت و گاز، فورس ماژور آثار بسیاری بر بخش‌های مختلف قرارداد، به‌ویژه مبحث هزینه‌های انجام‌شده، دارد.

در نظام حقوقی ایران، در قراردادهای نفتی، در بیشتر موارد در صورت وقوع و استمرار فورس ماژور و فسخ قرارداد از سوی طرفین قرارداد، هزینه‌های انجام‌شده در نوع خاص مقرر در قرارداد و تا میزان خاص و پس از توسعه همان میدان نفتی یا گازی موضوع قرارداد، قابل استهلاک است. در رویه قراردادهای بین‌المللی نفتی، در صورت وقوع فورس ماژور، قرارداد در طول دوران فورس ماژور یا مدت زمان ویژه‌ای معلق می‌ماند و چنانچه فورس ماژور دائمی باشد یا پس از استمرار آن پس از مدت زمان تعیین‌شده، طرف حق خاتمه قرارداد را می‌یابد و چنانچه قبل از اتمام زمان تعیین‌شده فورس ماژور متوقف گردد، قرارداد احیاء می‌شود.

درواقع، اثر فورس ماژور برحسب مورد سقوط تعهد و انحلال قرارداد یا تعلیق و افزودن مدت تعلیق به انتهای قرارداد است. افزون بر تعلیق یا حق خاتمه و فسخ قرارداد از سوی طرفین، انجام مذاکره مجدد قراردادی در صورت وقوع فورس ماژور، یکی دیگر از ضمانت‌اجراهای خاصی است که با توجه به ماهیت قراردادهای بالادستی صنعت نفت و گاز و حقوق و تعهدات طرفین، در بیشتر موارد، در راستای مدیریت ریسک قراردادی و تأمین‌کننده منافع طرفین ارزیابی می‌گردد.

بیانیه نبود تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را شامل پرهیز از دزدی ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره، به‌طور کامل رعایت کرده‌اند.

قدردانی

بر خود لازم می‌دانیم از مجله محترم مطالعات حقوق انرژی به ویژه داوران گرامی که متن مقاله حاضر را مطالعه و برای غنابخشی بیشتر، نظرات ارزنده‌ای ارائه فرمودند، تشکر و قدردانی نماییم.

منابع

- ابراهیمی، سیدنصرالله؛ اویارحسین، شادی (۱۳۹۱). «آثار تحریم بر اجرای قراردادهای بازرگانی بین‌المللی از منظر فورس‌ماژور». نشریه دانش حقوق مدنی، سال اول، شماره ۲، ص ۱۷-۱. https://clk.journals.pnu.ac.ir/article_284.html/ (۱۲ آبان ۱۴۰۲).
- امامی، سیدحسن (۱۳۷۰). حقوق مدنی. جلد یک، چاپ هشتم، تهران، کتابفروشی اسلامییه.
- صفایی، سیدحسین (۱۳۶۴). «قوه قاهره یا فورس‌ماژور». مجله حقوقی، دفتر خدمات حقوقی بین‌المللی جمهوری اسلامی، شماره ۳، ص ۱۴۹-۱۰۹. <https://doi.org/10.22066/cilamag.1985.18456>
- عادل، مرتضی (۱۳۸۰). «قوه قاهره در کنوانسیون بیع بین‌المللی ۱۹۸۰». مجله دیدگاه‌های حقوق قضایی، شماره ۲۱-۲۲، ص ۶۰-۴۳. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/73298/1980>. (۲۴ مرداد ۱۴۰۳).
- عسکری، سامان؛ احتشامی، هادی (۱۳۹۵). «مقایسه نظریه عقیم شدن قرارداد با نظریات قوه قاهره، تغییر اوضاع و احوال و دشواری اجرای قرارداد». مطالعات فقه و حقوق اسلامی، سال ۸، شماره ۱۴، ص ۱۹۴-۱۷۳. <https://doi.org/10.22075/feqh.2017.1952>.
- کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۱). دوره مقدماتی حقوق مدنی-اعمال حقوقی. تهران، شرکت سهامی انتشار.
- نیکبخت، حمیدرضا (۱۳۷۶). «آثار قوه قاهره و انتفای قرارداد». مجله حقوقی بین‌المللی، دوره ۱۵، شماره ۲۱، ص ۱۲۴-۹۵. <https://doi.org/10.22066/cilamag.1998.18178>.

References

- Adel, Morteza. (2001). "Force majeure in 1980 International Sales Convention". *Journal of Judicial Law Perspectives*, No. 21 & 22, pp. 43-60. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/73298/1980>. (Accessed 18 March 2024) [In Persian].
- Ahmadpour, Ayoub. (2005). *Economic Hardship in Performance of Contract: A Comparative Study of English, American and German Law and CISG, the UNIDROIT Principle and PECL*, Aberdeen.

- Askari, Saman; Ehtashami, Hadi. (2015). "Comparison the theory of frustration of contract, Force majeure, change of circumstances and difficulty of contract implementation". *Studies in Islamic jurisprudence and law*, year 8, number 14, pp. 173-194. <https://doi.org/10.22075/feqh.2017.1952>. [In Persian].
- Barry, Niklas. (1992). *The French Contract Law*. 2ed, Clarendon Press, Oxford.
- Bernard G. Taverne. (1994). *An introduction to the regulation of the Petroleum Industry: Law, Contracts and Conventions*. London, Graham and Trotman.
- Bickel J, E; Bratvold R, B. (2008). "from uncertainty qualification to decision making in the oil and gas industry, energy exploration & exploitation". Vol .26.No.5. <https://www.researchgate.net/publication/228987445>.last (Accessed 14 February 2024).
- Brunner, Christoph. (2008). "Force Majeure and Hardship under General Contract Principles; Exemption for Non Performance in International Arbitration". *the Journal of Kluwer Law International publication*, London.
- Ebrahimi, Seyed Nasrullah; Oyar Hossein, Shadi. (2012). "Effects of sanctions on the implementation of international commercial contracts from the perspective of force majeure". *Civil law science Journal*, 1st year, number 2, pp. 1-17. https://clk.journals.pnu.ac.ir/article_284.html/ (Accessed 16 March 2024). [In Persian].
- Emami, Seyyed Hassan. (1991). *Civil law*. Volume One, Eighth Edition, Tehran, Islamic Bookstore. (in Persian)
- Posner, Richard A. and Rosenfield, Andrew M. (1977) "*Impossibility and Related Doctrines in Contract Law: An Economic Analysis*," *Journal of Legal Studies*: Vol. 6: No. 1, Article .<https://chicagounbound.uchicago.edu/jls/vol6/iss1/6>.last (Accessed: 23 July 2023).
- Green, David. (1980). "Force Majeure Clauses and International Sale of Goods, Comparative guide for the common lawyer".

- Australian Business Law Review*, Vol.8, No3.
<https://www.austlii.edu.au/au/journals/AUMPLawAYbk/1992/26/1ast> (Accessed 23 July 2023).
- Hammerson, M. (2007). "Production Sharing Contracts: an Analysis of Comparative Practice in Certain African Jurisdictions". Kenya, *present in UN Conference on Trade & Development- Nairobi*, Stephenson Harwood Pub.
- Horn, Norbern. (1985). "Adaptation and Renegotiation of Contracts in International Trade and Finance Law". *the Journal of Kluwer Academic Publishers*; Antwerp, Boston, London, Frankfurt, at 15et seq.
- Katouzian, Nasser. (1992). *Introductory course on civil law-legal acts*. Tehran, Enteshar Company [in Persian].
- Macmillan, Fiona. (2000). "Risk uncertainty and investment decision making in the upstream oil and gas industry". *Phds thesis*, university of Aberdeen.
- Malhorta, Yogesh. (2000). "Knowledge Management for E-Business Performance: Advancing Information Strategy to Internet Time". *Information Strategy: The Executive's Journal*, Vol.16, No. 4.
<https://www.sid.ir/paper/581937/en.last> (Accessed 17 May 2024)
- Nicholas, Barry. (1992). *The French Law of Contract*. 2nd ed., Clarendon Press, Oxford University Press.
- Nikbakht, Hamidreza. (1997). "Effects of Cairo Power and Termination of Contract". *International Legal Journal*, Volume 15, Number 21, pp. 95-124.
<https://doi.org/10.22066/cilamag.1998.18178>. [in Persian].
- Ommeslaghe, Van. (1980). Les clauses de *force majeure* et d'imprevision (hardship) dans les contrats internationaux, Rev. Dr. Int. Dr. Comp.
- Rimke, Joern. (2000). Force Majeure and Hardship: Application in International Trade Practice with Specific Regard to the CISG and UNIDROIT Principle of International Commercial Contracts, kluwer.

- Safaei, Seyed Hossein. (2014). "Force Majeure". *Legal Journal, International Legal Services Office of the Islamic Republic*, No. 3. pp. 109-149.
<https://doi.org/10.22066/cilamag.1985.18456> [in Persian].
- Southering, Tom. (2001). *Impossibility of Performance and Other Excuses in International Trade*. Turkey, Faculty of Law of University of Turkey Private Law Publication.
- Trackman Dean, Leon E. (2007). "Declaring Force Majeure: Veracity or Sham?". *The Journal of Selected Works*, Be press.
- Westberg, John A. (1989). "Contract Excuse in International Business Transactions: Awards of the Iran-United States Claims, in Foreign Investment". *Law Journal*, Vol.4, N.1.
<https://academic.oup.com/icsidreview/article-abstract/4/2/215/707899> .last (Accessed 24 November 2023).

